Viti i XII-të i Botimit, Nr.1-2,
Dhjetor 2020

DEKLARATA E DHJETORIT 1942 E TRE TË MËDHENJVE PËR NJOHJEN E SHTE- TIT TË PAVARUR SHQIPTAR DHE STATUSIN E ARDHSHËM TË TIJ

Etleva Babameto*; Gentjana Taraj**

***Departamenti i Edukimit dhe Anglishtes, Fakulteti i Shkencave Shoqërore, Albanian University”**

**** Universiteti “Aleksandër Moisiu” Durrës**

Adresë kontakti: evababameto@yahoo.com

Përmbledhje

Lufta e Dytë Botërore përbën një nga ngjarjet më të mëdha e të rëndësishme në historinë botërore. Në këtë kuadër, rrugëtimi i Shqipërisë, karakterizuar nga faktorë specifikë të brendshëm dhe të jashtëm, kaloi në një sërë fazash deri në fund të Luftës që dimensionuan rezultatet e luftës dhe fatin e statusit të saj të ardhshëm. Qëllimi i këtij studimi është të hulumtojë rrethanat, faktorët, zhvillimet që çuan në Deklaratat e Dhjetorit 1942 të Britanisë së Madhe, SHBA-së dhe BS-së, si forcat e Koalicionit Antifashist që ndikuan në pozitën e Shqipërisë në zhvillimet e mëtejshme të luftës. Studimi mbështetet në metodologjinë e njohjes dhe vlerësimit të dokumenteve e materialeve historike ekzistuese, zhvillimin e një analize objektive dhe kritike, përjasjen me burime arkivore vendase dhe të huaja, për të arritur në analiza, interpretime e vlerësime objektive të ngjarjeve të kohës. Studimi arrin në konkluzionin se me Deklaratat e tyre, Fuqitë e Mëdha e njihnin luftën heroike që bënte populli shqiptar dhe kontributin në luftën kundër fashizmit, si edhe të drejtën e tij për të jetuar i lirë dhe i pavarur, por lanë të pazgjidhur çështjen e ekzistencës së shtetit shqiptar pas lufte.

Fjalë çelës: *Deklaratë, Fuqitë e Mëdha, Shteti shqiptar, pushtim, pavarësi, status.*

THE BIG THREE DECLARATION OF DECEMBER 1942 ON THE RECOGNITION OF THE INDEPENDENT ALBANIAN STATE AND ITS FUTURE STATUS

Abstract

World War II is one of the greatest and important events in world history. In this context,

Etleva Babameto; Gentjana Taraj

Albania's journey, featured by specific internal and external factors, went through a series of phases until the end of the War that dimensioned the outcomes of the war and the fate of its future status. The aim of this study is to explore the circumstances, factors, events and evolutions that led to the December 1942 Declarations of the United Kingdom, the USA and the BS, as the forces of the Anti-Fascist Coalition that influenced Albania's position in further war events. The study relies on the methodology of recognizing and evaluating documents of existing historical materials, conducting an objective and critical analysis, approaching both local and foreign archival sources, to come to objective analysis, interpretation and assessment of events at that time. The study concludes that the Great Powers, upon their Declarations, recognized the heroic struggle waged by the Albanian people and the contribution to the fight against fascism, as well as their right to live free and independent, but provided no settlement to the issue of post-war Albanian state existence.

Key words: *Declaration, Great Powers, Albanian State, occupation, independence, status.*

I. Hyrje

Çështja e statusit të ardhshëm të Shqipërisë erdhi si një domosdoshmëri që lindi në rrethanat e rrjedhës së ngjarjeve në nivel ndërkombëtar dhe në Shqipëri në atë fazë të Luftës së Dytë Botërore, e cila do të zinte vend vazhdimisht në tryezat e politikëbërësve si objekt diskutimesh ndërmjet të Mëdhenjve – Britani e Madhe, SHBA dhe BS. Kjo çështje pasoi pushtimin e Shqipërisë nga Italia fashiste, zhvillimet e brendshme në Shqipëri, politikën e brendshme dhe të jashtme të ndjekur nga mbreti Zog, problemet e saj me shtetet fqinje, qëndrimin e faktorit ndërkombëtar, krijimin e koalicionit antifashist, interesat politike të Mëdhenjve, marrëdhëniet, strategjitë e interesat e tyre me shtetet fqinje të Shqipërisë, kursin e zhvillimeve të luftës në nivel ndërkombëtar, etj.

Në prag të pushtimit, Shqipëria ekspozohet si një vend i vogël, i prapambetur, agrar, i dobët financiarisht, me përçarje të brendshme dhe pa një mbështetje ndërkombëtare të qëndrueshme. Siç dihet, Shqipëria ishte viktima e parë e agresionit fashist, pas një politike disa vjeçare të ndjekur nga Italia për të finalizuar synimin e saj; në rrethanat kur Italia mendonte se të gjitha fitimet e Boshtit po i kalonin Gjermanisë, ajo vendosi se tani ishte koha që edhe vetë Italia të tregonte një dividend: Shqipëria ishte pushtimi më i lehtë që mund të arrihej(1). Një fenomen i tillë është i njohur për vende të vogla, të pambrojtura e në zona me rëndësi gjeostrategjike të cilat për pasojë bien “viktima të para” të agresioneve (2).

DEKLARATA E DHJETORIT 1942 E TRE TË MËDHENJVE PËR NJOHJEN E SHTETIT TË PAVARUR SHQIPTAR DHE STATUSIN E ARDHSHËM TË TIJ

Duhet thënë se shtrirjen e ndikimit italian në Shqipëri, e lehtësuan edhe konjunkturat ndërkombëtare. Britania e Madhe, e cila prezantohej si vendi me qeverinë më të fuqishme demokratike europiane, përpiqej që të mos hynte kurrësi në konflikte evropiane, duke iu përmbajtur politikës së saj të paqëtimit për të qetësuar e zbutur konfliktet në Evropë. Amerika nga ana e saj, në atë periudhë ishte ende në procesin e përcaktimit të rolit të ri botëror dhe ishte tërhequr drejt izolacionizmit. Për rrjedhojë, politika amerikane kundrejt Shqipërisë në këtë periudhë ishte krejt shpërfillëse dhe marrëdhëniet midis SHBA dhe Shqipërisë ishin të kufizuara. BS po kështu, nuk kishte asnjë interes të ndonjë natyre përveç përhapjes së ideve komuniste edhe në këtë vend.

Një tjetër disavantazh i Shqipërisë në atë periudhë ishte fakti se ajo kishte vazhdimisht probleme me fqinjët e saj veriorë dhe jugorë – Jugosllavinë dhe Greqinë, probleme që lidheshin me kufijtë dhe synimet e tyre ndaj këtij vendi. Për rrjedhojë, kur Mbreti Zog, në përpjekjet e tij të fundit, u kërkoi ndihmë këtyre dy shteteve për organizimin e qëndresës, të dy fqinjët duke ndjekur politikën e asnjësisë nuk pranuan të angazhoheshin në asnjë lloj mënyre(3). Për më tepër, Zogu bëri tentativa për të siguruar nga këto shtete fqinje si dhe Turqia e Rumania një deklaratë kolektive kundër pushtimit italian të vendit të tij, por edhe ato dështuan(4).

Në këto rrethana, Shqipërisë i mbetej të përballej e vetme me agresionin italian në kushtet e burimeve të brendshme të pamjaftueshme si dhe në kushtet që nuk gëzonte as mbështetjen e vendeve fqinje dhe as të fuqive të tjera ndërkombëtare.

II. Metodologjia

Studimi mbështetet në metodologjinë cilësore të njohjes dhe vlerësimit të dokumenteve e materialeve historike ekzistuese, zhvillimin e një analize objektive dhe kritike, përqasjen me burime arkivore vendase dhe të huaja, për të arritur në analiza, interpretime e vlerësime objektive të ngjarjeve të kohës.

Qëllimi i këtij studimi është të hulumtojë dhe të gjejë përgjigjet për pyetjet kërkimore:

1. Çfarë rrethanash e zhvillimesh historike, politike e strategjike çuan në hartimin e Deklaratave 1942 të Tre Fuqive të Mëdha si forcat e Koalicionit Antifashist për Shqipërinë?
2. Çfarë efektesh sollën këto Deklarata të Tre të Mëdhenjve për pozitën e Shqipërisë gjatë Luftës, zhvillimet e saj të brendshme për çlirimin nga pushtuesi dhe statusin e ardhshëm të saj?

III. Jehona Ndërkombëtare ndaj Pushtimit Italian të Shqipërisë

Më 7 prill 1939, fashistët italianë, pa kurrfarë paralajmërimi, pa asnjë provokim paraprak

Etleva Babameto; Gentjana Taraj

dhe pa shpallur luftë, pushtuan Shqipërinë, një vend i paarmatosur dhe gati 50 herë më i vogël se agresori(5). Në këtë ditë, siç dihet Abaz Kupi i cili ishte komandant i xhandarmërisë së Qarkut të Durrësit(6), së bashku me disa ushtarakë të repartit të Durrësit dhe me vullnetarë popullorë të ardhur nga anë të ndryshme të vendit organizoi qëndresën ndaj pushtimit fashist e cila rezultoi simbolike.

Pushtimi i Shqipërisë përbënte një rëndësi të madhe për interesat strategjike të Italisë që lidhen me kontrollin e ngushticës së Otrantos, kontrollin e plotë të Adriatikut dhe për planet strategjike të fashizmit për sundim botëror.

Ndërkaq, rezistenca shqiptare kundër pushtuesit italian, megjithëse ende e paorganizuar, vazhdoi dhe erdhi duke u rritur e përforcuar. Ideali kombëtar që i udhëhiqte shqiptarët ishte më i pastër e pa interpretime subjektive(7) deri kur u krijuan formacione politike me programe, platformë e qëndrime të ndryshme nga pozita të kundërta politike, të cilat ishin: Partia Komuniste Shqiptare, Balli Kombëtar dhe Legaliteti, duke mos lënë pa përmendur Lëvizjen e Vëllezërve Kryeziu dhe grupimin nën drejtimin e Muharrem Bajraktarit. Theksojmë këtu se krijimi i këtyre formacioneve, programet dhe platformat e tyre politike, roli dhe operimi i tyre në rezistencën shqiptare, marrëdhëniet ndërmjet e tyre, etj., nuk janë objekt studimi i këtij artikulli.

Në rrafshin ndërkombëtar, megjithëse pushtimi italian i Shqipërisë u bë realitet, përsëri politika britanike e injoroi këtë fakt duke qenë edhe në këtë fazë ‘e shqetësuar’ për mospërfshirje të Italisë në luftë. Madje këtë qëndrim e konfirmoi vetëm një ditë para pushtimit të Shqipërisë, Kryeministri britanik Chamberlain ku do të deklaronte në Dhomën e Komuneve, se: “Qeveria e Madhërisë së Tij nuk ka interesa direkte në Shqipëri, por interesin e përgjithshëm të paqes në të gjithë botën”(8) por duke qenë njëkohësisht e ndjeshme edhe ndaj interesave të Greqisë për Shqipërinë. Për më tepër, në vijim të njohjes së aneksimit të Shqipërisë nga Italia, më 31 tetor 1939 britanikët emëruan Laurenze Grafftey Smith si konsull i përgjithshëm në Durrës(9) gjë që konfirmoi njohjen nga ana e qeverisë britanike të aneksimit të Shqipërisë nga Italia.

Amerika nga ana e saj, e dënoi dhe nuk e njohu pushtimin italian të Shqipërisë, por duhet theksuar se ajo nuk shkoi përtej deklaratave të përgjithshme diplomatike. Sekretari i Shtetit Hull e quajti “pushtim me forcë dhe të dhunshëm”(10). Por pavarësisht këtyre zhvillimeve, vera e vitit 1939 pasoi me pezullimin e Ministrit të Shqipërisë në Washington, Faik Konica, dhe largimin e detyruar të përfaqësisë diplomatike të SHBA nga Tirana, të kryesuar nga Grant(4). Këto zhvillime shënuan fundin e prezencës zyrtare amerikane në Shqipëri.

Për sa i përket qëndrimit të Bashkimit Sovjetik ndaj pushtimit të Shqipërisë, mund të themi

DEKLARATA E DHJETORIT 1942 E TRE TË MËDHENJVE PËR NJOHJEN E SHTETIT TË PAVARUR SHQIPTAR DHE STATUSIN E ARDHSHËM TË TIJ

se pati ndonjë përpjekje sado të vogël në seancën e Këshillit të Lidhjes së Kombeve, më 22 maj të vitit 1939 ku Majskij, duke përfaqësuar një qëndrim të autorizuar, u përpoq ta vinte në rendin e ditës çështjen e agresionit italian kundër Shqipërisë....(11); Por përtej këtij qëndrimi, nuk kemi konstatuar të dhëna që të dëshmojnë një deklaratë të posaçme zyrtare të qeverisë sovjetike që të dënonte hapur e me forcë pushtimin e Shqipërisë nga Italia fashiste. Me të drejtë Milo ka vlerësuar se në atë kohë diplomacia sovjetike nuk e gjykoi se, jo për shkak të Shqipërisë, por të parimeve duhej të reagonte ashpër ndaj agresionit italian kundër saj. “Moska – thekson ai - njohu si pak shtete zyrtarisht titullin e Mbretit Viktor Emanueli III edhe si mbret të Shqipërisë”(12), duke legjitimuar në këtë mënyrë nga ana e saj pushtimin italian të Shqipërisë.

Nuk duhet lënë pa përmendur fakti se Shqipëria nuk gjeti mbështetje as tek Lidhja e Kombeve, si organizata që ishte krijuar për të mbrojtur paqen dhe sigurinë ndërkombëtare, megjithëse ishte anëtare e saj. Më 8 prill 1939 Legata e Shqipërisë në Paris, në emër të qeverisë shqiptare i dërgoi një komunikatë Këshillit të Lidhjes së Kombeve, të cilit i kërkoi ndihmë për të kundërshtuar agresionin e Italisë kundër Shqipërisë (13). Por asnjë Fuqi ose vend anëtar i Lidhjes nuk e ngriti zërin për agresionin fashist kundër një shteti tjetër anëtar siç ishte Shqipëria(12).

Nga ana tjetër, siç edhe pritej, shtetet fqinje – Greqia dhe Jugosllavia nxituan të shprehin dakordësinë e tyre për këtë pushtim.

Kjo tablllo ishte në kontrast të plotë me qëndrimin që mbajti diaspora shqiptare. Shoqëritë patriotike shqiptare në diasporë dhe shtypi i tyre dënuan pushtimin fashist të Shqipërisë dhe e pritën këtë akt “të turpshëm, të pabesë dhe kriminal” me zhgënjim dhe dhimbje të thellë(14). Emigrantët shqiptarë kudo në botë, qoftë të organizuar në shoqëri apo edhe si individë, reagues me forcë e shpërthyen në protesta duke shprehur kundërshtimin e tyre të ashpër ndaj pushtimit fashist të Shqipërisë duke u bërë zëri përfaqësues i një kauze me dimensione të tilla dhe duke sensibilizuar opinionin ndërkombëtar për çështjen e Shqipërisë.

IV. Plane britanike për zgjidhje (kon) federative mbi çështjen e statusit të ardhshëm të Shqipërisë

Në kontekstin e zhvillimit të luftës së Dytë Botërore, që në fillim të vitit 1941, në Ballkan po ndjehej rreziku i ndërhyrjes gjermane kundër Greqisë e Jugosllavisë. Në këto rrethana politika britanike u angazhua për një shqyrtim të ri të situatës në Ballkan në përpunime me interesat e saj, ku pa dyshim përfshihej edhe Shqipëria. Për këtë qëllim u hartuan studime e projekte të ndryshme lidhur me qëndrimin ndaj problemit shqiptar natyrisht, në lidhje të ngushtë me

Etleva Babameto; Gentjana Taraj

të ardhmen e Shqipërisë, përkatësisht në formën e një Federate apo Konfederate; Bashkimi apo Pakti Ballkanik; Federatë të Vendeve të Evropës Lindore(15). E thënë ndryshe, ideja e kon(federatës) multinacionale u pa si një domosdoshmëri për të rritur sigurinë e shteteve të vegjël kundër kërcënimit gjerman dhe për të rritur aftësinë e tyre në përballimin e sfidave ekonomike. Njëkohësisht kishte edhe rëndësi strategjike me pozicionin e rëndësishëm të Shqipërisë në Adriatik. Këtu nuk duhet të harrojmë pozicionin e Italisë ndaj Shqipërisë. Një Shqipëri e dobët, e pavarur, “dera e pasme e Ballkanit” mund të jetë po aq e papëlqyeshme për Greqinë dhe Jugosllavinë sa mund të jetë e pëlqyeshme për Italinë(16). Mirëpo ideja e federatës në Ballkan qoftë si përforcim i sigurisë së vendeve të përfshira kundër pushtimit gjerman, qoftë edhe [më vonë] për të penguar depërtimin e komunizmit rus në këtë rajon, do të kishte një rëndësi akoma më të madhe: dhënien fund grindjeve dhe sigurimin e paqes në rajon e më gjerë.

Por ana tjetër më pozitive ishte se përmes ‘bashkëjetesës’ në federatë apo konfederatë mund të evitoheshin problemet kufitare që Shqipëria kishte me fqinjët e saj – Greqinë dhe Jugosllavinë.

Janë projektuar gjithashtu skema të tjera si vënia e shtetit shqiptar nën një mandat britanik apo amerikan, protektorat, madje edhe qenia e tij nën mbikëqyrjen e një organizmi kolektiv, të ngjashëm me Lidhjen e Kombeve, e cila mund të krijohej pas mbarimit të LDB(15). Po kështu është menduar se Shqipëria mund të ishte edhe nën tutelën e përkohshme të një shteti apo grupi shtetesh të fuqishme dhe të paimpërshtueshme(16). Është e rëndësishme të theksohet se e përbashkëta e këtyre projekteve dhe studimeve të disponueshme është se Shqipëria nuk bënte pjesë në zonën e interesave britanike (ndryshe nga fqinjët e saj – Greqia dhe Jugosllavia) dhe se Britania nuk donte të ndërmernte asnjë angazhim politik lidhur me rimëkëmbjen e shtetit shqiptar. Rrjedhimisht, edhe qëndrimi dhe pozicionimi aktual i Britanisë ndaj Shqipërisë do të kushtëzohej nga këta faktorë.

Siç vihet re, asnjë nga këto studime, plane apo projekte nuk e parashikonin Shqipërinë si një vend që mund të qëndronte në këmbët e veta. Madje, politika britanike e konsideronte të vështirë ekzistencën e shtetit shqiptar pa mbrojtjen e Fuqive të Mëdha të cilat do të garantonin standardin e jetesës për popullsinë e vendit dhe mbrojtjen e shtetit të brishtë që do të krijohej(17). Megjithatë, as Britania dhe as Fuqitë e tjera të Mëdha që do të përfshiheshin në luftë, asnjëherë nuk morën përsipër protektoratin e Shqipërisë. Ideja që mbisundoi për një kohë të gjatë në FO (Foreign Office/ Ministria e Jashtme) lidhur me të ardhmen e Shqipërisë ishte se qoftë Statusi i Shqipërisë qoftë kufijtë e saj mund të ishin objekt shqyrtimi në Konferencën e Paqes pas mbarimit të luftës dhe nëse do të bëhej ndonjë deklaratë, ajo do të

DEKLARATA E DHJETORIT 1942 E TRE TË MËDHENJVE PËR NJOHJEN E SHTETIT TË PAVARUR SHQIPTAR DHE STATUSIN E ARDHSHËM TË TIJ

hartohej në mënyrë të tillë që edhe ‘shqiptarët të mos i dekurajonte por edhe grekët të mos i zemëronte’(18).

Por këto plane ‘të mira ose jo’ dukej se nuk parashikonin ndonjë gjë të mirë për Shqipërinë. Këtë qëndrim e pohon Dixon i Departamentit të Jugut që merrej me çështjen shqiptare i cili në një nga raportet e tij për Shqipërinë, shkruan: “Ne nuk e kemi mbështetur asnjëherë çështjen e pavarësisë së Shqipërisë dhe aq më pak tani që perspektiva e stimulimit të rezistencës shqiptare ndaj italianëve është shumë më pak reale nga ç’ ishte para rënies së Ballkanit”(9). Dhe jo vetëm kaq por Dixon kishte shprehur edhe pikëpamjen strategjike për aneksimin e Shqipërisë së Jugut nga Greqia si objekt kompensimi, sipas tij, më të arsyeshëm për grekët. Ndërkaq në shkurt të vitit 1941 ushtria britanike arriti një fitore të suksesshme të tillë në Afrikë që ndikoi drejtpërdrejt në shqyrtimin për tërheqjen e teatrit të luftës në Ballkan.

V. Karta e Atlantikut 1941 – shans e shpresë për pozitën ndërkombëtare të Shqipërisë (!?)

Një ngjarje me rëndësi në arenën ndërkombëtare që do të krijonte mundësi për rishqyrtimin e politikës së mëparshme të Fuqive të Mëdha përbën Karta e Atlantikut e nënshkruar nga Roosevelt dhe Churchill lidhur me rendin e ri të ardhshëm botëror e cila u shpall më 14 gusht 1941(19). Kjo deklaratë e përbashkët në njërën nga klauzolat citon: “... Së treti, ata respektojnë të drejtën e të gjithë popujve për të zgjedhur formën e qeverisjes nën të cilën jetojnë dhe dëshirojnë të shohin rikthimin e të drejtave sovrane dhe të vetëqeverisjes atyre të cilëve ua kanë marrë me forcë” (20). E thënë ndryshe, për Shqipërinë kjo nënkuptonte rifitimin e pavarësisë së humbur me pushtimin italian, rivendosjen e një Shqipërie të lirë.

Sipas Kartës së Atlantikut, pasi Shqipëria të çlirohej nga zgjedha fashiste, fati i viseve shqiptare që ndodheshin jashtë kufijve të vitit 1913 do të vendosej gjithashtu nga vetë shqiptarët e këtyre viseve nëpërmjet votës së përgjithshme (21). Në këtë mënyrë, Karta e Atlantikut premonte rikthimin e të drejtave sovrane e të vetëqeverisjes edhe për Shqipërinë si një nga vendet që këto të drejta i janë rrëmbyer me forcë.

Nën dritën e parimeve të Kartës së Atlantikut që nxiste rishqyrtimin e politikës britanike dhe në përgjigje të opinionit britanik kritik kundër politikës së ndjekur ndaj Shqipërisë, FO e shqyrtoi edhe një herë politikën ndaj saj. Dixon hartoi një raport të ri në të cilin përcaktoheshin avantazhet dhe disavantazhet (3) e qëndrimit që do të mbante politika britanike ndaj Shqipërisë. Përfundimi i këtij raporti ishte se duhej favorizuar njohja e pavarësisë së Shqipërisë por pa u angazhuar për kufijtë dhe të ardhmen e qeverisë së saj (3). Pavarësisht nga sa pritej dhe duhej bërë, gjithçka që u arrit nën dritën e këtyre zhvillimeve të reja ishte

Etleva Babameto; Gentjana Taraj

vetëm favorizimi i njohjes së pavarësisë së Shqipërisë, një version jo i plotë, i padrejtë dhe i cunguar, gjë që shkonte në një linjë me ineteresat greke për Shqipërinë duke dëshmuar edhe një herë se sa parësore ishin interesat greke për politikën britanike.

Nga ana tjetër edhe SHBA ndoqën pak a shumë të njëjtën politikë në lidhje me Shqipërinë. Departamenti i Shtetit pohonte se qeveria amerikane nuk e kishte angazhuar veten me Mbretin Zog, apo ndonjë lider tjetër shqiptar, dhe se nuk kishte ndonjë ide paraprake për statusin e ardhshëm të Shqipërisë së Pasluftës (22).

VI. Çështja e krijimit të (kon) federatave ballkanike - sërish në skenë

Ndërkohë kishte zëra se sovjetikët synonin t'i drejtoheshin Mesdheut dhe të vendosnin një sferë influence në Ballkan (9). Kjo situatë nxiti diskutime në Foreign Office që të merrte masa për të parandaluar penetrimin sovjetik në këtë rajon. Kështu çështja e krijimit të federatave dhe/ose konfederatave doli sërish në skenë si një nga opsionet e propozuara për të penguar influencën sovjetike në këtë rajon.

Një hap i hedhur në këtë drejtim duhet konsideruar pakti greko-jugosllav i nënshkruar më 15 janar 1942, parimi politik i të cilit ishte “Ballkani për popujt e Ballkanit”(23). Parë në interes të politikës britanike si baza e një bashkimi të mundshëm ballkanik, kjo ngjarje u mirëprit dhe u përshëndet nga FO. Për këtë, Eden do të deklaronte në House of Commons në fillim të shkurtit: “... mund të themi me siguri se ky traktat greko-jugosllav ka për qëllim të përbëjë themelin e një konfederate ballkanike” (24). Sa i përket Shqipërisë, qeveritë mbretërore jugosllave e greke kishin pranuar në marrëveshjen e nënshkruar prej tyre, ringritjen e shtetit të pavarur shqiptar të pasluftës dhe përfshirjen e tij në Bashkimin Ballkanik (15). Një gjë e tillë konsiderohej nga politikanët britanikë si zgjidhja e duhur për kushtet e Shqipërinë.

Ndërkohë, duket se rrjedha e zhvillimeve në teatrin botëror të luftës ofronte mundësi të reja për një pozicionim të ri të Aleatëve ndaj saj. Ballkani po fitonte gjithnjë e më shumë vëmendjen e Fuqive të Mëdha – Britanisë dhe BS. Sa më shumë rritej interesi i BS për influencë në këtë rajon, aq më shumë shtoheshin përpjekjet e Britanisë për ta penguar atë. Disa nga alternativat më të diskutuara në Foreign Office për të penguar ngritjen e komunizmit në Ballkan ishin ose pushtimi i këtij rajoni nga britanikët dhe amerikanët ose sigurimi i dakordësisë ruse për një bashkëpunim anglo-ruso-amerikan në këtë rajon (9). Gjithashtu, FO trajtoi përsëri çështjen e konfederatës në interes të politikës së saj aktuale në këtë rajon (25, 23). Por ideja e federatave u kundërshtua nga qeveria sovjetike me bindjen se ato drejtoheshin kundër Bashkimit Sovjetik dhe në vend të tyre, pas pak kohësh Stalini dhe Churchill gjatën gjuhën e përbashkët përmes një “marrëveshje” nënshkruar më 26 maj 1942(26) për të ndarë

DEKLARATA E DHJETORIT 1942 E TRE TË MËDHENJVE PËR NJOHJEN E SHTETIT TË PAVARUR SHQIPTAR DHE STATUSIN E ARDHSHËM TË TIJ

Europën Juglindore në sfera influence ku ndër të tjera, trajtonte qëllimet pas lufte për të parandaluar përsëritjen e agresionit nga Gjermania apo shtetet e shoqëruara me të.

VII. Deklarata e Dhjetorit 1942 e Tre të Mëdhenjve për Shqipërinë

a. Rrjedha aktuale e luftës dikton plane e projekte për Shqipërinë

Në vijim të politikës britanike ndaj Shqipërisë, në fund të marsit 1942, Dixon i Departamentit të Jugut u shpreh nëpërmjet një memorandum (9) i cili do të vihej në themel të politikës britanike ndaj Shqipërisë gjatë gjithë Luftës së Dytë Botërore. Sipas këtij memorandum ishte tashmë e nevojshme për qeverinë britanike të bënte njëfarë deklarate për pavarësinë e Shqipërisë, pjesërisht për të stimuluar rezistencën dhe pjesërisht për faktin se për të nxitur lëvizjen guerile kundër italianëve në Shqipëri duhej që shqiptarëve t'u premtuhej diçka që ata e çmonin shumë dhe kjo ishte pavarësia e vendit të tyre. Në këtë rast, pas vendosjes së paqes, do të ishte avantazh i Britanisë që të ketë një popullsi mike në Shqipëri. Një arsye tjetër në favor të deklaratës së pavarësisë, sipas Dixon, ishte që të evitohet edhe rreziku potencial i një përplasjeje në të ardhmen e Jugosllavisë me Greqinë për Shqipërinë. Ndërkohë Dixon në memorandum e tij nuk e përjashtonte mundësinë e plotësimit të pretendimeve territoriale të Greqisë e të Jugosllavisë. Në fund të memorandumit sugjerohej që SOE (Special Operation Executive/ Drejtoria e Operacioneve të Posaçme), të shqyrtonte mundësitë për organizimin e aktiviteteve subversive në Shqipëri, me qëllim që të nxitej qëndresa kundër italianëve dhe që BBC të transmetonte për shqiptarët më tepër informacione e komente (27). Memorandumi i Dixon u shqyrtua në FO.

Rrjedhimisht kjo periudhë u shoqërua me angazhimin për të hetuar mundësinë e stimulimit të rezistencës shqiptare. Ndërkohë gjatë verës 1942, në Londër vazhdonin të arrinin lajmet mbi rritjen e rezistencës shqiptare.

Megjithë këto zhvillime, mendohej se ende nuk ishte momenti i duhur për të bërë deklaratën mbi njohjen e pavarësisë shqiptare. Këtë e konfirmon zëvendës/sekretari i FO Sargent më 11 korrik, i cili nëpërmjet një procesverbali shkruan: “bërja e një deklarate të tillë nga Britania, ka të ngjarë të trazonjë follenë e grerëzave greko-jugosllave të cilët në këtë rast nuk do të lënë pa shfrytëzuar mundësinë për të shprehur pretendimet e tyre”. Eden ra dakord (9). Për rrjedhojë, edhe këtë herë çështja e deklaratës u shty, megjithëse mbledhja konkludoi mbi domosdoshmërinë e bërjes së deklaratës me kohë para mbarimit të LDB.

Duhet thënë se në këtë periudhë edhe SHBA mbanin të njëjtin qëndrim me Britaninë lidhur me deklaratën për Shqipërinë. Pikërisht zyrtari i lartë i Departamentit të Shtetit, Cannon në

Etleva Babameto; Gentjana Taraj

fund të korrikut 1942, u shpreh se nuk duhej të merrej ndonjë vendim në këtë fazë për të ardhmen e Shqipërisë. Megjithëse ndryshe nga britanikët, ai nënvizonte faktin se Shqipëria kishte qenë njëra nga viktimat e para të boshtit, nuk arrinte të shkëputej nga paragjykimi për pamundësinë e mbijetesës së një Shteti shqiptar (3).

Një zhvillim me rëndësi në këtë periudhë, përbënte rritja e lëvizjes së emigracionit shqiptar në Angli, SHBA e cila kishte filluar të ndjehej që në vitin 1941 duke i kërkuar qeverive amerikane e britanike që ato të mbështesnin rimëkëmbjen e pavarësisë së Shqipërisë dhe ruajtjen e integritetit territorial të saj. Politikanët shqiptarë të të gjitha rrymave filluan të mendojnë seriozisht për krijimin e një qeverie legale shqiptare në mërgim si një faktor themelor, politik e juridik për ruajtjen e pavarësisë dhe integritetit territorial të Shtetit shqiptar (3). Sigurisht krijimi i një qeverie të tillë do të ishte thelbësor për mbrojtjen e interesave shqiptare në arenën ndërkombëtare por gjithashtu do të ndikonte edhe në organizimin dhe nxitjen e rezistencës shqiptare në vend.

Fatkeqësisht, një gjë e tillë, nuk ndodhi asnjëherë. Nga ana tjetër, emigracioni shikonte krijimin e një uniteti kombëtar si rrugën më të mirë për rivendosjen e pavarësisë së Shqipërisë në fund të luftës përballë rrezikut që i kanosej Shqipërisë nga fqinjët.

Edhe Komiteti Ballkanik në korrik 1942 shprehu mendimin për bashkimin e të gjithë shqiptarëve që të gjendej rruga për të shpëtuar pavarësinë e Shqipërisë dhe nënvizonte se menjëherë pasi shqiptarët të flasin me një zë të bashkuar, ato duhet t'i drejtohen Departamentit të Shtetit në Washington dhe t'i kërkojnë njohjen sipas kushteve të Kartës së Atlantikut...(16). Komiteti Ballkanik hodhi edhe idenë e një mandati amerikan mbi Shqipërinë.

Ndërkaq zbarkimi i Aleatëve në Afrikën e Veriut në nëntor 1942, i dha një shtysë të fortë mendimit për një deklaratë mbi pavarësinë e Shqipërisë. Lidhur me këtë fakt, duke u shprehur këtë radhë edhe në mbështetje të punës së SOE, Sargent shkroi: “Tani ne jemi në ofensivë në Mesdhe dhe një deklaratë për të ardhmen e Shqipërisë do të interpretohej në Ballkan si dëshmi e këtij shpirti ofensiv ... SOE na ka thënë që një deklaratë e tillë do të na ndihmonte në punën e SOE në radhët e guerilasve shqiptarë” (9).

b. Tre Fuqitë e Mëdha shpallin Deklaratat e tyre për Shqipërinë

Kjo situatë bëri që nga mesi i nëntorit, Eden të urdhëronte përgatitjen me nxitim të të gjithë dokumentacionit të nevojshëm për të bërë deklaratën mbi Pavarësinë e Shqipërisë. Në këtë pikë, edhe shefi i Departamentit Jugor, D. Howard kishte të njëjtin mendim, madje ai u shpreh për koordinimin e veprimeve të tyre me ato që Britania mbështeste në Jugosllavi (18).

Qeveritë jugosllave dhe greke në mërgim u informuan për këtë hap. Gjatë procesit të

DEKLARATA E DHJETORIT 1942 E TRE TË MËDHENJVE PËR NJOHJEN E SHTETIT TË PAVARUR SHQIPTAR DHE STATUSIN E ARDHSHËM TË TIJ

përgatitjes së deklaratës për Shqipërinë, qeveria greke kërkoi që deklarata të përfshinte të drejtat e pretenduara greke për aneksimin e Shqipërisë së Jugut nga Greqia paslufte (3). Siç duket pretendimet greke edhe në këtë fazë të luftës kishin aq peshë sa të impononin kërkesat e tyre në përcaktimin e pozitës së qeverisë britanike lidhur me çështjen e së ardhmes së Shqipërisë pasi drafti i deklaratës britanike u ndryshua dhe përfshinte përcaktimin se kufijtë e shtetit shqiptar do të shqyrtoheshin në një konferencë paqeje pas lufte, gjë për të cilën shprehej e kënaqur edhe qeveria greke e mërgimit.

Ndërkohë qeveria jugosllave u pajtua plotësisht me draftin e qeverisë britanike për Shqipërinë(22), ndonëse u shpreh se, nëse Greqia realizonte pretendimet e saj për Shqipërinë e Jugut, edhe Jugosllavia do të paraqiste pretendimet e saj territoriale për Shqipërinë e Veriut.

Në dritën e zhvillimeve të tilla, tre shtetet Aleate morën përsipër të shpallnin në dhjetor 1942, njohjen e pavarësisë së Shqipërisë për periudhën e Pasluftës. Në lidhje me deklaratën e Britanisë, Foreign Office vendosi që Washingtoni të konsultohet ndërsa Moska vetëm të informohet, bile sa më vonë aq më mirë. Arsyeja lidhej me faktin që Britania nuk kishte interesa të kundërta me Amerikën. Kurse qeveria sovjetike siç parashikohej do të ishte rivalja kryesore në Ballkanin e pasluftës (28). “Nuk është nevoja, - shkruante Dixon, - t’i sugjerojmë qeverisë sovjetike, ashtu siç po bëjmë me qeverinë e SHBA, që edhe ajo të bëjë një deklaratë lidhur me pavarësinë e Shqipërisë. Në Ballkan ne jemi – si të thuash – në rivalitet me qeverinë sovjetike dhe nuk ka kuptim që ne t’i sugjerojmë asaj se çfarë duhet të bëjë për të fituar pikë në popujt e Ballkanit” (18).

Më 3 dhjetor 1942 Kabineti Britanik i Luftës miratoi draftin e deklaratës të propozuar nga FO për të ardhmen e Shqipërisë. Eden i kishte dërguar Kabinetit të Luftës një memorandum shpjegues lidhur me deklaratën me këto fjalë: Deklarata kufizohet me njohjen e “pavarësisë” së Shqipërisë, por asgjë nuk do të thuhet për rivendosjen e kufijve të para luftës lidhur me pretendimet e mundshme territoriale të qeverive greke dhe jugosllave (29).

Deklarata e Eden ishte parashikuar të bëhej me 16 dhjetor por siç dihet për shkak të reagimit të qeverisë greke u shty dhe u bë më 17 dhjetor 1942 me tekst të ndryshuar. Deklarata kishte dy rezerva të rëndësishme:

Së pari, Pavarësia e Shqipërisë nuk paragjykonte çështjen e pozitës së Shqipërisë në raport me marrëveshjet që mund të lidheshin në të ardhmen duke nënkuptuar planet e ardhshme për krijimin e Konfederatës ose Federatës Ballkanike.

Etleva Babameto; Gentjana Taraj

Së dyti, qeveria britanike kishte parasysh pretendimet territoriale greke por edhe jugosllave kur deklaronte: “QMT e shikon çështjen e kufijve të shtetit shqiptar pas lufte si një çështje që do të duhet të merret në shqyrtim në Konferencën e Paqes” (22). Pra deklarata britanike e kushtëzonte çështjen e sovranitetit të shtetit shqiptar me marrëveshjet eventuale greko-jugosllave. Edën tha se forma e regjimit dhe qeveria në Shqipëri do të jenë një çështje për të cilën populli shqiptar do të vendosë pas lufte. Më 18 dhjetor, qeveria britanike në Londër konstatoi me kënaqësi se kjo deklaratë nuk cënonte çështjet territoriale me interes për Greqinë (16). Reagimin e qeverisë britanike ndaj pretendimeve greke në këtë rast e paraqet më së miri telegrami urgjent që FO i drejtonte Zyrës së Ministrisë së Shtetit në Kajro më 22 dhjetor 1942, ku theksohej se deklarata “kënaq plotësisht pretendimet greke, duke lënë të hapur problemin e kufijve të Shqipërisë”(30).

Ky fakt gjeti pasqyrim të menjëhershëm në mes shqiptarëve të diasporës të cilët mbetën të pakënaqur.

“Kjo deklaratë u mor nga grekët si një ftesë dhe ata shpejtuan të përgatitin dasmën për copëtimin e Shqipërisë”(31) – shkruante Vatra nëpërmjet organit të saj, gazetës “Dielli” duke shprehur qëndrimin e saj kritik ndaj deklaratës menjëherë pas shpalljes së saj.

Amerika vendosi të bënte një deklaratë me të cilën mbështeste krijimin e një Shqipërie të lirë dhe të pavarur pas luftës. Deklarata amerikane u bë nga Sekretari i Shtetit Cordell Hull më 10 dhjetor 1942(32). Në këtë datë në një konferencë për shtyp ai tha: “Qeveria e Shteteve të Bashkuara nuk është e shkujdesur ndaj rezistencës së vazhduar të popullit shqiptar kundër forcave italiane të pushtimit. Përpjekjet e grupeve të ndryshme guerile që veprojnë kundër armikut të përbashkët në Shqipëri admirohen dhe vlerësohen.... Në përputhje me politikën e saj të mirëpërcaktuar për të mos njohur pushtimet territoriale me forcë” (29).

Vlen të theksohet se Deklarata amerikane ishte më e drejtë dhe më pozitive se ajo britanike; deklarata shprehte se SHBA nuk e kishin njohur kurrë aneksimin e Shqipërisë nga Italia dhe se restaurimi i pavarësisë së Shqipërisë ishte një rrjedhojë natyrale e Kartës së Atlantikut. Ajo nuk vinte në diskutim integritetin e Shqipërisë siç bënte deklarata britanike. Britanikët nuk u kënaqën nga përmbajtja e deklaratës amerikane. Dixon në shënimet e tij shkruante: “Unë mendoj se është për të ardhur keq që qeveria e SHBA bëri një deklaratë për restaurimin e një Shqipërie të lirë, pikërisht si një konsekuencë e Kartës së Atlantikut...”(3).

Ndërkaq, deklarata e dhjetorit 1942 e BS citonte: “....Bashkimi Sovjetik që e ndjek me simpati të plotë luftën e guximshme çlirimtare të patriotëve shqiptarë kundër pushtuesve italianë, nuk njeh asnjë pretendim të imperializmit italian mbi territorin shqiptar dhe dëshiron ta shohë Shqipërinë të çliruar nga zgjedha e pushtuesve fashistë dhe pavarësinë e saj të

DEKLARATA E DHJETORIT 1942 E TRE TË MËDHENJVE PËR NJOHJEN E SHTETIT TË PAVARUR SHQIPTAR DHE STATUSIN E ARDHSHËM TË TIJ

rivendosur...”(33). Megjithatë, kjo deklaratë nuk shprehu rezerva për kufijtë e Shqipërisë. Më tej ajo theksonte se problemi i regjimit të ardhshëm shtetëror në Shqipëri është “çështje e saj e brendshme dhe duhet të zgjidhet nga vetë populli shqiptar”(27). Një deklaratë e tillë tregon se deklarata e BS e cila u botua pas deklaratës britanike më 18 dhjetor 1942 duket më afër deklaratës amerikane sesa asaj britanike.

Përfundime

Çështja e njohjes së pavarësisë së Shqipërisë dhe statusit të ardhshëm të saj në Dhjetor 1942 nga tre Fuqitë e Mëdha - Britania e Madhe, SHBA dhe BS, vjen në kontekstin e zhvillimeve aktuale të Luftës së Dytë Botërore, zhvillimeve të brendshme e mplekjes së interesave e qëndrimeve të faktorit ndërkombëtar.

Ishin pikërisht zhvillime të tilla, si Karta e Atlantikut e gushtit 1941, e cila premonte rikthimin e të drejtave sovranë e të vetëqeverisjes edhe për Shqipërinë si një nga vendet që këto të drejta i janë rrëmbyer me forcë, rritja e lëvizjes së emigracionit shqiptar në Angli e SHBA në mbështetje të rimëkëmbjes së pavarësisë së Shqipërisë dhe ruajtjes së integritetit territorial të saj, nevoja për të stimuluar rezistencën shqiptare, dhe fakti që për të nxitur lëvizjen guerile kundër italianëve në Shqipëri duhej që shqiptarëve t’u premtuhej diçka që ata e çmonin shumë, pra pavarësia e vendit të tyre, dhe mbi të gjitha zbarkimi i Aleatëve në Afrikën e Veriut në nëntor 1942, që i dhanë një shtysë të fortë mendimit për një deklaratë mbi pavarësinë e Shqipërisë. Kjo deklaratë u bë nga tre aleatët e Koalicionit Antifashist, përkatësisht Amerika më 10 dhjetor, Britania e Madhe më 17 dhjetor dhe Bashkimi Sovjetik më 18 dhjetor, të cilat u shprehën për rivendosjen e pavarësisë së Shqipërisë pas mbarimit të luftës.

Deklaratat e Tre të Mëdhenjve kishin një gjë të përbashkët: ato e njihnin luftën heroike që bënte populli shqiptar dhe kontributin që jepte në luftën e përbashkët të popujve e të shteteve kundër fashizmit, si edhe të drejtën e tij për të jetuar i lirë dhe i pavarur (24), por linin të hapur çështjen e integritetit dhe tërësisë territoriale shqiptare në Konferencën e Paqes pas luftës.

Por, Deklaratat e Tre të Mëdhenjve kishin edhe dallime ndërmjet tyre. Konkretisht, deklarata amerikane dhe sovjetike vinin në dukje faktin se qeveritë e tyre përkatëse nuk e kishin njohur pushtimin e Shqipërisë dhe aneksimin e saj nga Italia fashiste; ndërkohë Britania e Madhe, siç e dimë, e njohu këtë pushtim. Por dallimi më i dukshëm ndërmjet tre deklaratave, qëndron në çështjen e kufijve të Shqipërisë pas lufte. Ndërsa në deklaratat amerikane e sovjetike kjo çështje nuk prekej aspak, në deklaratën britanike ishte nënvizuar fort dhe e hartuar

Etleva Babameto; Gentjana Taraj

në një mënyrë tepër të nënkuptuar e të drejtuar kundër tërësisë territoriale të Shqipërisë (27). Nisur nga rrjedha e ngjarjeve, qofshin ato të mëparshme apo aktuale, mund të themi se Deklaratat e dhjetorit 1942 të tre të Mëdhenjve, kishin rëndësi për pozitën ndërkombëtare aktuale të Shqipërisë në rrethanat e Luftës së Dytë Botërore, duke dëshmuar njohjen e Shqipërisë si pjesëtare e koalicionit antifashist, rritjen graduale të vëmendjes së Fuqive të Mëdha ndaj Shqipërisë diktuar kjo nga rrjedha e ngjarjeve në këtë fazë të zhvillimit të luftës, si dhe vënien më shumë në lëvizje të shqiptarëve jashtë vendit për t'i dhënë jehonë çështjes shqiptare dhe pranimi të saj në Kombet e Bashkuara. Nga ana tjetër, këto Deklarata me të përbashkëtat dhe dallimet e tyre ishin gjithsesi të paplota, nuk treguan ndonjë ndryshim kursi në politikën e Fuqive të Mëdha ndaj Shqipërisë, treguan se ato nuk kishin interesa të drejtpërdrejta në Shqipëri, madje mbështetën politikën e interesat greke e jugosllave në kurriz të Shqipërisë duke ushqyer e nxitur synimet e tyre ekspansioniste ndaj saj dhe lanë të pazgjidhur problemin e ekzistencës së shtetit shqiptar pas lufte.

Referenca

1. Newman Bernard, *Danger Spots of Europe*, Western Printing Services Ltd, Bristol: 1939
2. Bashkurti Lisen, *Diplomacia Shqiptare*, VI, Geer: 2005
3. Meta Beqir, *Tensioni Greko-Shqiptar: 1939-1949*, Tiranë: Globus R., 2007
4. Kaba Hamit, *Relacione shqiptaro-amerikane (1939-1943)*, Studime historike, nr. 3-4, Tiranë: 2009
5. Konica Faik, *Shqipëria: Kopshti shkëmbor i Europës Juglindore*, shtëpia botuese “55” Tiranë: 2010
6. Gjergj P. Titani & Proletar Hasani, *Personalitete Ushtarake Shqiptare në Vite*, Vëllimi i parë, Toena, Tiranë: 1997
7. Dezhgiu Muharrem, “Shqipëria në Luftë 1939-1944”, Globus R. Tiranë: 2001
8. Bisser Petrov, *Great Britain and Resistance in Albania: 1943 – 1944*, Institute of Balkan Studies, Nr. 2, 2006
9. Barker Elisabeth, “British Policy in South-East Europe in the Second World War”, London: 1976
10. *Peace and War United States Foreign Policy, 1931-1941*, Government Printing Office, 1943, marrë nga: <http://ibiblio.org/hyperwar/Dip/PaW/index.html>

DEKLARATA E DHJETORIT 1942 E TRE TË MËDHENJVE PËR NJOHJEN E SHTETIT TË PAVARUR SHQIPTAR DHE STATUSIN E ARDHSHËM TË TIJ

11. Smirnova Nina, Historia e Shqipërisë përgjatë Shekullit XX, shtëpia botuese “ideart”, Tiranë: 2004
12. Milo Paskal, Politika e Jashtme e Shqipërisë, Vëllimi I, Tiranë: Botimet Toena, 2014
13. Meta Beqir, “Qëndrimi i Britanisë së Madhe ndaj Shqipërisë në Fillimet e Luftës së Dytë Botërore (1939-1941)”, Studime historike, nr. 1-2, 2005, Tiranë: 2004
14. Rama Fatmira, Reagimi i Diasporës Shqiptare ndaj Pushtimit Fashist të Shqipërisë, në: Roli i Mërgatës në Shtetformim, Konferencë Shkencore Ndërkombëtare, Prishtinë, 2012
15. Kaba Hamit, “Shqiptarët gjatë Luftës së Dytë Botërore” (përmbledhje studimesh), Instituti i Historisë, Prishtinë, 2014
16. AQSH: Arkivi Qendror i Shtetit - F. 1510/1, v. 1943, dos.88, fl.3 – 4, 13-15(2); F. 1510/1 v. 1942 dos.78 fl.1-2, (Letër dërguar Zotit Faik Konica nga kryetari i Komitetit Ballkanik Zoti Edward Boyle, korrik 1942); F. 1510/1 v. 1943 dos.88, fl.3 – 4, 13-15. (Letër e Institutit Mbretëror të Çështjeve Ndërkombëtare, Shërbimi i Shtypit dhe Shërbimeve të Huaja, Oxford drejtuar Howard, M.C, Foreign Office, 26 shkurt 1942. Dokumenti në lidhje me përfshirjen në manualin e Europës Juglindore të studimit “Shqipëria si Problem Ndërkombëtar”);
17. Bisser Petrov, British policy towards Albania: April 1939 - April 1941, Institute of Balkan Studies, Nr. 1, 2004
18. Puto Arben, Një analet e diplomacisë Angleze: Politika e Britanisë së Madhe ndaj Shqipërisë gjatë Luftës së Dytë Botërore; Tiranë: Albin, 2001
19. Bazio Nicolas, Si u tradhëtua dhe u shit Europa e lindjes; Dokumentet e fshehta akuzojnë, shtëpia botuese “55”, Tiranë: 2007
20. Jacques Edwin, Shqiptarët, historia e popullit shqiptar nga lashtësia deri në ditët tona, Kartë e Pendë: 1995
21. Frashëri Kristo, “Karta e Atlantikut dhe Shqiptarët”, Studime historike, nr. 1-2, 2005, Tiranë: 2004
22. Kaba Hamit, Shqipëria dhe të Mëdhenjtë: nga Lufta e Dytë Botërore në Luftën e Ftohtë, Tiranë: Klean, 2015
23. Lalaj Ana, “Shqipëria dhe Projektet e (Kon) Federatave Ballkanike (1941-1945)”, Studime historike, nr. 3-4, Tiranë: 2009

Etleva Babameto; Gentjana Taraj

24. Ballvora Shyqyri, Zhvillimet politike në periudhën e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare, Dituria: 2004
25. Beretzky Agnes, British Confederation Plans concerning Central and Eastern Europe, 1939-1945, retrieved from: <http://www.koed.hu/penta/agnes.pdf>
26. Resis Albert, "Spheres of influence in Soviet Wartime diplomacy", The Journal of Modern History, Vol. 53, No. 3 (Sep., 1981), Chicago Journals, Northern Illinois University, 2012
27. Milo Paskal, Shqiptarët në Luftën e Dytë Botërore, Tiranë: Botimet Toena, 2014
28. Puto Arben, Shqipëria Politike 1912-1939, Tiranë: Toena, 2009
29. Pearson Owen, Albania in Occupation and War: from fascism to communism: 1940 – 1945, London; New York: Centre for Albanian Studies; I.B Tauris: 2005
30. Rama Fatmira, "Komiteti Anglo-Shqiptar në Londër gjatë Luftës së Dytë Botërore", Universiteti i Tiranës, Studime Albanologjike, Tiranë: 2009
31. Dezhgiu Muharrem, "Diaspora Shqiptare në Amerikë në mbështetje të çështjes kombëtare gjatë Luftës së Dytë Botërore", Studime historike, nr. 3-4, Tiranë: 2009
32. AMPJ: Arkivi i Ministrisë së Punëve të Jashtme të Republikës së Shqipërisë - v. 1939, dos.46, fl. 2 (Tel. i Shefqet Vërlacit për Sekretarin e Përgjithshëm të Lidhjes së Kombeve, 13 prill 1929); v. 1939, dos.67, fl. 4 (Letër e Zogut I, mbret i shqiptarëve dërguar Sekretarit të Përgjithshëm të Lidhjes së Kombeve, 13 maj 1939); v. 1944, dos. 17, fl. 15(2);
33. Puto Arben, Pozita Ndërkombëtare e Shqipërisë gjatë Luftës së Dytë Botërore dhe në Mbarim të saj, Konferenca Kombëtare e Studimeve Shoqërore, Tiranë: 1969